

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

УДК 321.01

СУЧАСНА НАУКА ТА ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Володимир Мельник

*Львівський національний університет ім. І. Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua*

Розглядаються зміни в структурі сучасної науки та різні методологічні підходи до її осмислення. З'ясовуються методологічні особливості сучасного наукового пізнання. Аналізуються питання критеріїв раціональності та її взаємовідношення з ірраціональними чинниками в розвитку науки.

Ключові слова: наука, цивілізація, раціональність, ірраціональність.

Зазвичай в структурі цивілізації як соціокультурного феномену виділяють цілісну систему взаємопов'язаних елементів – раціонально та традиційно обґрунтованої сукупності певних принципів та норм організації життєдіяльності суспільства, власні літературні та фольклорні надбання, історично напрацьовані та інтелектуально експліковані морально-правові імперативи та цінності. Для європейської спільноти сучасні цивілізаційні виміри та обриси які отримала й утримує десь близько трьохсот років, визначально важливою іманентно-субстанційною означеністю є незнищенне прагнення до постійного, всеохоплюючого та тотального перетворення оточуючої природної та соціальної дійсності. Відзначимо, що вказана сутнісна риса європейської цивілізації виявляється і в тому, що здатність до предметно-перетворюючої діяльності укорінена в саму сутність людини, власне і складаючи таку сутність людського в людині. Крім того, в тотальності предметно-практичної діяльності змінюється, трансформується і сама сутність людини. Незмінно-універсальною рисою та атрибутивною визначеністю людини як такої власне і залишається її предметно-практична перетворювальна здатність освоєння світу та віднаходження (або прагнення віднайти) свого місця і призначення у ньому.

Чинниками, які слугують основою та засобами реорганізації та трансформації дійсності, системно-організуючими та визначаючими сутнісні виміри та парадигмальні характеристики європейської спільноти є наука і техніка, якщо конкретніше – то специфічний науково-технічний раціоналізм як своєрідно-європейський спосіб теоретичної реконструкції дійсності та організації системи життєдіяльності людини і суспільства. Вже в ХХ столітті наука та її технологічне застосування стали визначальним фактором розвитку сучасного суспільства. Мова йде не тільки про масштаби науково-технічної детермінації цивілізаційних змін, а власне про науково-технологічну обумовленість цінностей сучасної цивілізації. Для такого техногенного типу суспільства сенсовизначальними цінностями стають фактори новизни та інновації, а не рутинності та нормативності. Нормою стає не

канон, а творення нового як предметний вираз об'єктивного буття суб'єктивно-сконструйованих цілей.

Таким чином, наука і техніка виникли як відповідь на певну потребу суспільства в істинному знанні про світ та можливості його перетворити згідно з науковими досягненнями. Очевидно, і про це чимало вже написано, наука і техніка, по суті, визначають розвиток практично усіх сфер суспільного буття, наближаються до границь культури як такої в діяльнісному та технологічному розумінні останньої.

Особливо, слід зазначити, що наука укорінена в саму суть, нерідко являючись власне такою суттю, європейської культури. Дослідження витоків процесу становлення та розвитку науки покликані відповісти не тільки на питання, що відносяться до сфери логіко-гносеологічного та методологічного характеру, а можливо і дати відповідь на смисложиттєві та ціннісні виміри європейської цивілізації. Інтерес до науки як соціального інституту та епістемного феномену цілком очевидно носить не тільки теоретичний та практичний інтерес. Для нас важливо виявити засобами філософії особливості розвитку науки, оскільки саме з'ясування філософських основ науки дає відповіді на питання про механізми розвитку науки, докорінних змін в її гносеологічних можливостях. На цих питаннях зупинимось більш докладно.

Інтенсивний розвиток науки у XX ст. і посилення методологічного інтересу до процесів приросту наукового знання, критичне осмислення стандартів науковості стосовно різних галузей науки, входження у поле активних досліджень соціокультурних чинників детермінації наукового пізнання призвели до питання про евристичні обмеженості домінуючих методологічних підходів, з одного боку, з іншого – формування нових методологічних програм і підходів. Саме тому в сучасній філософії та методології науки поширилась концепція, в якій наука сучасного етапу розвитку уявляється не як цілісність, а як сукупність різноманітних парадигм (Т. Кун), епістем (М. Фуко), ідеалів природного порядку (С. Тулмін), дослідницьких програм (І. Лакатош); набула поширення трихотомічна концепція (Ю. Хабермас), тематична модель розвитку науки (Д. Холтон).

Пізнавальні стандарти виявили свою залежність не лише від типу об'єктів пізнання, а й від розвинутої самого суб'єкта пізнання; в основах методології науки встановлені соціокультурні, антропні й історичні її "виміри". Мозаїчність філософсько-методологічних підходів у сучасній науці як вираз тенденції плюралізації тлумачення сутності наукового поступу та її методологічних основ свій крайній вираз отримала у концепції "епістемологічного анархізму" П. Фейєрабенда.

Плюралістична тенденція у філософії та методології науки має чинники, котрі можна розподілити на чинники логіко-гносеологічного та соціокультурного характеру. До перших належать процеси всеохоплювальної диференціації науки та необхідності наближення методології до реальної практики наукового пошуку, вихід на специфічні об'єкти дослідження (квантова механіка), прагнення подолати абсолютизований фундаменталізм (прагнення встановити завершене обґрунтування й уніфіковане знання).

До інших причин варто зарахувати передусім посилення ролі персоналістських, психологічних чинників у науковому пізнанні й ціннісної вагомості науки, вирішення конкретних, вагомих за соціальною значущістю наукотехнічних проблем. Поворот до соціокультурних та історичних вимірів динаміки наукового

пізнання, його людська вимірність дали змогу по-іншому розглянути фундаментальні проблеми гносеології, зокрема проблему об'єктивності науки, аксіологічні виміри наукового знання, спрямованість розвитку науки й особливості взаємодії конкуруючих теорій.

Загалом плюралізм у сфері методології науки відображає позитивну тенденцію до поглиблення і (як це не звучить парадоксально) об'єктивності наукових досліджень. Одночасно межі цього процесу визначають не суб'єктивно – їх окреслюють насамперед тенденцією теоретизації всього корпусу науки, для якої визначальними залишаються проблеми об'єктивності, релевантності, простоти, точності теоретичних конструктів. Плюралізація й антропологізація науки не означає її суб'єктивізації. Універсальність принципу об'єктивності є визначальною за цих умов. Окрім того, особливої вагомості набуває розвиток, поширення лінгвістичної парадигми гуманітарних наук на все пізнання загалом, що розглядають як лінгвістичний поворот у методологічній свідомості науки. “Такий підхід висуває на передній план наукового пізнання процедури інтерпретації, які розкривають предмет дослідження множиною моделей та плюралізмом припущень. Тим самим затверджується новий стиль та режим пізнавальної діяльності в її полілінійності, поліваріантності, комунікативній артикуляції” [2, с. 180].

Як у такому контексті варто інтерпретувати наукове пізнання? Насамперед – як таке, що прагне не просто з'ясувати у своєму лінійному вимірі об'єктивну істину, а, за словами С. Кримського, виявляє і конститує множинність її гносеологічних образів, множинність істинного результату [Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. – К.: Видавн. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 215.]. Тому пізнання набуває ознак діагностування характеристик потенційних світів, що і становить гносеологічну основу тенденції плюралізації наукового пізнання. Різні методологічні системи існують не ізольовано одна від одної як взаємовиключні, а навпаки – як взаємодоповнювальні у загальному процесі та прагненні різними засобами зафіксувати багатоліку сутність істини.

Процес конструювання все нових і нових, часто взаємовиключних методологічних програм, виявляє приховані потенції об'єднання, інтеграції різних підходів у прагненні встановити цілісний образ науки на основі виявлених різних її сутнісних особливостей. Причому науку розглядають як систему, що постійно розвивається. Цінністю стає не пошук уніфікованих стандартів і засобів науковості як такої, а конструювання на основі існуючих методологічних підходів ефективних наукових методів дослідження.

Особливої вагомості набуває розвиток методологічних засад технічного та соціального проектування. Їхня особливість полягає у тому, що пізнання як таке не є самоціллю, а постає пізнанням процесу перетворення, а точніше – творення.

Сучасний образ науки втратив цілісність і монолітність декартівського часу, який характеризував науку ще у ХХ ст. (принаймні, у першій половині). Наукове поле зоране тотально домінуючою диференціацією. Межа ХХ – ХХІ ст. породила низку явищ цього процесу – нові науки, понятійні структури, комплексування наукових дисциплін і комплексних програм. Очевидно, що сьогодні значного поширення набули концепції розвитку науки, в яких її розглядають як сукупність парадигм, науково-дослідницьких програм, комплексів наукових дисциплін, напрямів і под. Цілком логічно, що таке “вавилонське стовпотворіння” в науці стимулювало розвиток

різних теоретико-методологічних конструктів (підходів, специфічних понять, методів та ін.), котрі визначаються різними пізнавальними ситуаціями й цінностями. Різноманітні стандарти науковості – загальнонаукові, міждисциплінарні й конкретнаукові – фіксують плюралістичність наукового пізнання, прагнення обґрунтувати єдині методологічні норми у певних регіонах науки. Джерело поліметодологічної ситуації в науці – це насамперед домінуюча концепція у принциповій гіпотетичності наукового знання та визнанні його відносності. Очевидно, є підстави стверджувати про домінування специфічно-парадигмального підходу – синтезу ідей фаллібалізму, конвенціоналізму та релятивізму.

Нова місія науки, або її постнекласична інтерпретація, полягає не тільки (а, можливо, і не стільки) в тому, щоби пояснити сутність досліджуваного явища і зафіксувати його як даність істинного знання. Так постає питання у варіанті класичного природознавства. Сьогодні ж йдеться про те, що в будь-якій науці (й не лише в гуманітарній) завдання полягає не лише в поясненні, а й у розумінні того, що відбувається, яка сутність предмета дослідження. Останній дається вже не як відчужена реальність – як такий, що проблематизується і виокремлюється з погляду особи дослідника, його ціннісних установок.

Такий контекст розуміння сутнісних змін не лише в соціально-культурній та цивілізаційній місії науки та техніки дає підстави для глибокого та критичнішого аналізу не лише внутрішніх механізмів приросту наукового знання, а головне – його антропологічних вимірів та самої природи наукового раціоналізму як такого.

Для гуманітарного пізнання один і той самий об'єкт (ним постає текст як такий) може мати різні інтерпретації та пояснення з погляду парадигмально-ціннісних засад дослідника. По суті, те ж саме простежуємо у квантовій механіці, коли саме позиція спостерігача є визначальною стосовно результату дослідження. І в першому, і в другому випадках йдеться не про суб'єктивізм – ми, радше, спостерігаємо предметно-активну роль людини як суб'єкта пізнання у виборі стратегії та методології дослідження, що і становить сутність плюралізму в сфері наукової методології. Це дає змогу в поліфонії різних підходів зафіксувати невичерпну гаму сутнісних вимірів об'єктивного світу та творчого потенціалу людини як дослідника і, по суті, співтворця тих смислів. Так виявляється глибинна об'єктивна характеристика наукового пізнання, що полягає в його гуманітарно-антропологічному вимірі.

Згадана тенденція особливо чітко виявляється в розвитку науково-орієнтованих видів практичної діяльності, передусім технічної науки, яка не лише “передає” теоретичне значення у сферу практики, а забезпечує (як практичне знання) певне розуміння (відображення) людиною світу, розкриваючи водночас перспективи його перетворення, умови перетворювального буття людини. Тобто технічне знання варто розуміти не тільки як знання про уречевлені засоби діяльності, а й як атрибутивну характеристику людського буття, своєрідний вимір людської сутності, що забезпечує трансформацію пізнавального плану діяльності у конструктивно-перетворювальний. Тому цілком справедливий підхід до технічного знання і з позицій власне технологічності, й як характеристики фактичності (наявності та суті) людського буття.

Відзначаючи вагому роль наукової раціональності у формуванні та розвитку європейської цивілізації доцільно звернутись до аналізу сутнісних рис раціональності як такої.

Загалом, проблема раціональності є наріжною в історії європейської філософії і культури, зрештою вона є визначальною в осмисленні чинників і суті формотворчих процесів у лоні європейському культурі. Її по праву відносять до постійних, “вічних” проблем філософського дискурсу. Очевидно це пов’язано з прагненням організації розумної, доцільної життєдіяльності людини і суспільства згідно з певними установленими та обґрунтованими нормами і традиціями. Приклад раціональності є природа, тому в гносеологічному плані, починаючи з античного часу вона стала невичерпним джерелом ідей та законів. Платонівське вчення про ідеї, як сфери буття раціональності чистого знання, та Декартівський раціоналізм, філософські системи Канта та Гегеля, загалом дух шукань в епоху Просвітництва – це лише далеко не повний перелік вузлових точок постійного філософського пошуку в осмисленні і проясненню раціональності як феномену в системі культури та цивілізаційного поступу. Універсальний характер феномену раціональності обумовлений і тим, що вона є формоутворюючим чинником і в становленні та розвитку різних світоглядних парадигм – від релігії та теоцентризму до логоцентризму та сцієнтизму.

Історично ідея раціональності охоплювала загальну орієнтацію на “розумність” та природню впорядкованість світу, можливість віднаходження універсальних закономірностей світобудови, наявності в ньому внутрішньої логіки, симетрії і гармонії. При цьому іманентно задається і вектор оптимістичного гносеологізму та практицизму – людський розум здатний понятійно зловити гармонію Абсолюту та побудувати свій власний світ (соціального та внутрішньо-духовного буття) на засадах розумності та доцільності у відповідності до певних норм або критеріїв. Вирішення цієї проблеми, як свідчить історико-філософська практика, залежить від того, як інтерпретувався розум загалом і людський зокрема, якими сутнісними характеристиками він наділявся.

Весь хід генези європейської культури з невблаганною послідовною і абсолютно однозначною логікою утверджував за поняттям раціональності позитивно-конструктивні та ефективно-прагмативістські (тобто успішні) способи і зразки будь-якої діяльності. Пафос і апологетика ідеї раціональності в європейській традиції точно і метафорично висловлені Г.Гегелем – “Все дійсне – розумне, все розумне – дійсне”. В такому підході, який дістав назву “платонівсько-кантіанський канон”, домінує прагнення побудувати (сконструювати) систему філософських уявлень, які відображаються як результат освоєння світу – цілісного, гармонійного, єдиного. В рамках такої класичної філософської традиції домінує метафізична проблематика з установками на пошук поза межових, граничних, сутнісних, субстанційних характеристик буття, фундаментальних основ структур світу та свідомості, трансцендентальних умов досвіду тощо. Таке стало можливим завдяки грецькому чуду – конструювання абстракцій як подвоєння світу – на реальний та умовно-введений людиною як її суб’єктивний конструкт.

Раціоналізм, виявивши свій позитивний евристичний потенціал в науці, став вживатися і поширюватися як синонім ефективної організації будь-якої діяльності. Така установка була піддана тотальній критиці в рамках неklasичної філософії, з її прагненням позбутися метафізичних логоцентричних уявлень про раціональні основи побудови світу як такого. Крім цього, в рамках неklasичних філософських уявлень ХХ – початку ХХІ століття радикально переосмислювались уявлення про суб’єкт пізнавальної діяльності, який розглядається не в опозиції до об’єкта, а їх відносини

інтерпретуються як взаємовизначальні та взаємозалежні, коли суб'єкт органічно "імплантований" в тіло об'єктивності. А це корінним чином трансформує класичні принципи гносеології. Відразу зазначимо, що така трансформація не торкається визначального принципу і раціоналізму загалом і аксіології зокрема – принципу об'єктивності.

На зламі XX і XXI століть увага до проблем раціональності суттєво зросла, набула нових вимірів в контексті критики класичного раціоналізму та місця наукового раціоналізму в систему людської культури. Загалом, відкидаючи крайньо негативістську критику науки та наукової раціональності за усі негаразди розвитку сучасного світу та його духовності, необхідно об'єктивно розглянути культуру творчу місію раціональності та взаємодії цієї сфери з ірраціональними чинниками. Новітні розмісли довкола раціоналістичної проблематики виявляють обмеженості позиції всесильності та всеохопності наукового розуму, неможливості ним одним охопити тотальність феномену буття як цілісності, яка очевидно лежить в цілокупності також і філософсько-етичних, релігійних, мистецьких дискурсів. Більше того, раціональність як така можлива і продуктивна в своєму розвитку, настільки вона відкрита, більше того, тісно "співпрацює" зі сферою ірраціонального не лише як зовнішньо-стороннього чинника, а як змістовно-обумовлюючого феномену іманентного характеру до сфери раціонального, який виходить за межі досвіду та методології.

Для класичної раціональності з її принципово важливою установкою про універсальний суб'єкт пізнання, є позиція, що результатом пізнавального процесу є встановлення істини – знання (закони), яке носить об'єктивний характер і адекватно відображає предмет дослідження.

При цьому по різному оцінювалась культурно-історична обумовленість розвитку наукової раціональності. Від позиції про нейтральну цінність науки, наукової раціональності – до концепції про її ціннісно-іманентне навантаження. Крім того, варто зазначити, що в класичній системі раціональності суб'єктивний, а точніше ірраціональний чинник елімінування з результатів наукового пізнання та структури наукового знання.

Відзначаючи обмеженості класичної раціональності варто бути не просто поблажливо-гуманістичним до такого науково-історичного феномену, який по історичній місії та культурній цінності рівний європейській цивілізації, оскільки саме головню завдяки йому, а не іншим, хоча і важливим чинникам та інститутам, європейська цивілізація сформувалася власне саме як така. Класична раціональність у своєму розвитку як відкрита система, по-перше, зберігає напрацьовані та перевірені історичною практикою принципи і норми доцільної організації життєдіяльності людини і суспільства, по-друге, на цій основі виник спекулятивно-теоретичний спосіб освоєння світу, по-третє, на фундаменті раціоналізму виникли нові, некласичні підходи, які суттєво розвивають та видозмінюють класичні уявлення раціональності. Проте, якими би префіксами не нагороджували нові форми раціональності, вони залишаються за своєю природою саме раціоналістичними.

Принцип єдності раціональності, а точніше його універсальності та наступності полягає у тому, що при всіх змінах, які відбувалися і відбуваються в підвалинах пізнання (освоєння) світу та способах обґрунтування знання досвід мисленневої практики на усіх історичних етапах цивілізаційного поступу один і той

же щодо об'єктивності "схоплювання" в абстрактній формі сутностей світу, їх розуміння та імплантації в світоглядну парадигму людини.

Аналізуючи проблему сприймання часу у древніх греків М. Савельєва звертає увагу не лише на питання об'єктивності пізнання певного феномену та специфіку його сприймання в різні історичні періоди (в даному випадку часу), а вичленяє методологічний бік цієї проблеми. Справа не лише в тому, що "греки розуміли і реалізовували в житті якийсь всезагальний досвід, зокрема час (і чи розуміли взагалі), а у тому, наскільки зрозумілий і прозорий їх спосіб розуміння для нас. Іншими словами, проблема у тому, щоби сформулювати та обґрунтувати всезагальну (= абсолютну) таку пізнавальну позицію, на основі якої усі конкретні (історичні) пізнавальні позиції знаходили би своє історичне виправдання (= необхідність), тобто могли б відповідним чином бути зрозумілими" [4, с.11-12].

В такій інтерпретації поняття раціональності передусім означає, по-перше, що реальні механізми обґрунтування достатні в кожен історично-конкретний час, оскільки вони є "вживкою" культурного потенціалу свого часу і, зрозуміло, тому і забезпечують можливість, відповідно до певної парадигмальної матриці цінностей та світоглядних установок, слугувати методологічною основою освоєння світу – теоретичного (пізнавального) та практичного (предметно-перетворювального), по-друге, при усій історичній динаміці змісту поняття раціональності, вони забезпечують неперервність і наступність як соціо-історичної субстанційної основи буття людини і суспільства, визначають параметри їх ідентичності. Цілком зрозуміло – в іншому випадку історія людства виглядала би дискретно-квантовою сукупністю незв'язаних і не обумовлюючих подій та соціокультурних процесів.

Центральна проблема процедури інтерпретації як розуміння полягає в тому, щоби відповісти на наступне запитання: "Як зробити так, щоби досвід минулого, знаходячи місце в чужих світоглядних стандартах, все ж залишався адекватним собі?" [4, с.14]. Очевидно, що у її вирішенні є принципові проблеми, оскільки історично минуло подію чи феномен, який конструюваний за зразками свого історико-культурницького світогляду, необхідно адекватно (ідентично) відтворити (реконструювати) уже в теперішній світоглядно-методологічній ситуації. Минуле має зберегти свою ідентичність іншому сьогоденнішньому теоретично-методологічному (як засіб) та ціннісному (як предметне існування духу часу) вимірі (дискурсі). Історія стає актуальною і злободенною, коли вона вписується в теперішнє і живе в дусі нового часу за його законами, зберігаючи свою самоцінність. Одним із вузлових чинників, який забезпечує розуміння минулого в інших, невластивих йому світоглядних стандартах є раціоналізм як спосіб буття сущого. Очевидно, що навіть при усіх потужних інтерпретаційних універсальних в часі потенційних можливостях суб'єкта пізнання історичний досвід у процесах "інтерпретаційних-розуміннях" трансформується та видозмінюється. І це об'єктивно. Просто дати історичний досвід як він є самими по собі, в його самототожності це аж ніяк не означає вписати в його сучасний контекст. У кращому випадку ми йому надаємо руда ментальних характеристик музейного експонату. Досвід минулого є живим, коли він органічно вписаний в новітні світоглядні парадигми завдяки універсальності як методу виазу та обґрунтування (раціоналізму), так і загальнозначимості в людину вимірному контексті наріжних проблем буття.

Експлікація сутнісних рис процедури обґрунтування має ту особливість, що вона не може бути означена в рамках раціональних логіко-предметних процедур чи виявлена з допомогою інтуїтивних міркувань, в яких домінує стихія ірраціонального. Своєрідність і специфіка встановлення граничних умов буття та їх фіксація в нормативно-межовому знанні про світ об'єктивно зумовлює звертання до сфери духовності – екзистенційно-ментальної сфери людини, її віри, образів, гіпотетичних уявлень тощо. Власне наукове пізнання як таке саме тому і не вичерпується логіко-раціоналістичними процедурами, а об'єктивно супроводжується інтенцією до суб'єктивного, інтуїтивного, емоційно-образного, ментального.

Особливу увагу в контексті аналізу джерел та внутрішньо-змістовних характеристик раціональності наукового пізнання посідає питання її взаємодії зі сферою ірраціонального. Найскладнішим у такому розгляді є принаймні два питання про особливі методологічні підходи та засоби аналізу сфери ірраціонального. Крім того, важливо виявити предметно-реальні точки їх дотику, взаємодії та переходу. Стосовно методологічних труднощів, то передусім вони полягають у спокусі методологічним апаратом раціоналістичної проблематики препарувати живу, духовно-ментальну сутність ірраціонального. Очевидно такі фізикалістські натуги малопродуктивні. В питаннях взаємовідношень названих сфер доцільно звернутись до такого феномену як інтуїція, яка очевидно є однією з важливих ланок взаємодії ірраціонального та раціонального.

Складний і достатньо суперечливий процес наукового пізнання як єдності раціональних та ірраціональних чинників на різних етапах еволюції науки виявляється по-різному. Однак, безперечний той факт, що названа єдність раціональних й ірраціональних чинників, по суті, є атрибутивною характеристикою науки як специфічної форми освоєння світу, становлення істинного знання.

Очевидно, що обговорювана проблематика, вкорінена у фундаментальну проблему людського буття, стосується передусім з'ясування духовної сутності людини – її душі. Уже в античності, а згодом у середньовічній християнській традиції душа інтерпретується як ідея, що вивіщує людину над буденністю та пов'язує її з божественним, поєднує з вічністю і Богом, є з'єднувальною ланкою між смертю та безсмертям. Духовне виявляє вищість, перевагу над раціональністю, розумом, оскільки вони не здатні виконати функцію поєднання людського з божественним. У філософії Сократа чітко простежується лінія на поєднання цих двох людських начал – душевного (ірраціонального) та розумного (раціонального). Софійний гуманізм Сократа, його раціональна етика або філософія душевного розуму якраз і є предметною спробою поєднання раціональних та ірраціональних начал людської екзистенції.

Загалом кожна нова історична епоха еволюції розуму не просто не відкидає традиції духовно-раціонального способу побутування людини у світі, а специфічними засобами та через призму домінуючих цінностей свого часу його трансформує. Визначальна риса цих пошуків – прагнення захистити людську душу та духовність від дегуманізуючих соціальних процесів, коли на місце Бога, вищих моральних цінностей висувалися цінності прагматичної вигоди, задоволення меркантильних потреб людини та всесилля природних і соціально-історичних закономірностей. З одного боку, людина за допомогою сили розуму, наукової раціональності прагне захистити себе від стихії природи, з іншого – душа людини не просто захищається від засилля

раціоналізму, вона постає своєрідним імперативним стримувальним чинником стосовно нього.

Саме у цьому полягає суть гуманістичної традиції взаємодії душі та розуму, коли відбувається просвітлення: не лише просвітлення розумом людини, а й самого розуму душею людини. Тоді розум набуває ознак мудрості, оскільки він наповнюється морально-ціннісним смислом, який ґрунтується на позитивному досвіді людського буття. Мудрість, за М. Гартманом, - це “проникнення почуття цінності в життя, в будь-яке відчуження речей, в будь-яку дію і реагування аж до спонтанного “оцінювання”, що супроводжує кожне переживання; осягнення всього справжнього етичного буття з погляду цього буття; зв'язок з цінністю, яка завжди закладена в основі способу дії практичної свідомості” [5, с. 157].

Одночасно наголосимо: “одухотворення розуму”, набуття ним ознак мудрості відкриває не просто нові гносеологічні горизонти, а робить реальною перспективу оволодіння людиною вищих сенсожиттєвих цінностей, духовних істин, які возвеличують людське буття. Вони надають йому гуманістичний життєво стверджувальний смисл, допомагають “внутрішнім зором” охопити весь життєвий простір людського існування в єдності суперечливих начал реально предметного й метафізичного та часовій актуалізації минулого з відчуттям перспективи майбутнього.

Специфіка та моральна вищість душі полягає не лише в тому, що вона, визначаючи людські цінності й ідеали, не заперечуючи важливість раціо, заважає абсолютизації його ролі в житті людини та визначенні сенсу її буття. Не у протиставленні, а в поєднанні суть справи, оскільки оплодотворені духовністю та практичним досвідом істини розуму стають правдою життя. Тому, незважаючи на дещо зверхнє скептичне ставлення “наукового раціоналізму” до “стихії ірраціонального”, саме в ідеї їхнього поєднання окреслюється перспектива гносеологічних практик.

Раціоналістично-об'єктивістська модель відношення до світу з опорою на жорстку причинно-наслідкову детермінацію всіх явищ дійсності, редукції складного до простого, можливості досягнення всеохоплювального об'єктивного знання, яке, безумовно, досягатиме істин, виявила обмеженість. Установлення й обґрунтування істин як знання про сутнісні виміри речей і процесів зовнішнього світу, очевидно, пов'язане з особливостями індивідуального споглядальницького охоплення (освоєння) світу, з інтуїтивно-душевною реальністю, яка перетворює процес пізнання на високу духовну пристрасть. Саме завдяки цьому реальність і дається, відкривається в своїй неповторності й унікальності, оскільки класичний раціоналізм хоча і досягає істин, але спрощених, певною мірою “омертвілих”, “чужих”. Саме такими вони стають у процесі пізнання унаслідок різних методологічних “ізмів” і “скальпезації” всілякими методами та прийомами. Нове прочитання нової раціональності вимагає реабілітації ідеї суб'єктивізації, тобто одухотворення гносеологічної практики, звернення до феномену поза логічної (інтуїтивно-душевної) очевидності як опори життєвого світу людини, своєрідного інобуття розуму. Воно розкриває нову іпостась раціональності як такої, що “пориває з об'єктивністю, яка призводить до втрати смислу” [3, с. 61].

Отже, пізнання розкривається як складний, багатогранний процес, органічно пов'язаний із людською суб'єктивністю. Пошук і встановлення розумом

позалюдських абстрактних істин збіднює реальну картину світу, “вихолощує” зі знання духовний смисл людського буття. Тому цілком логічний висновок, що в історії культури і цивілізації на першому плані духовності поставало “не тільки логічно “очищене” мислення, але й гностичне, зілляне з людською долею пізнання, не тільки логос, але й душа, не тільки об’єктивність як сфера стихійних позалюдських сил, але і як софійність буття і “доцільна матерія” культури. Не завжди пізнання вело до етосу перемагаючого розуму. Діяльність людини виявилась настільки обширною, що приймала не лише одну об’єктивну істину, незалежну ні від людини, ні від людства, але “внутрішню істину”, досягну завдяки баченню через “вікно душі” (Леонардо да Вінчі)” [1, с. 46].

У контексті такого аналізу, як видається, цікавий підхід щодо виявлення й експлікації суперечливої природи наукового пізнання як єдності духовно-образних і логіко-інтелектуальних практик на прикладі творчих надбань видатних особистостей науки та культури. Прикметно було би звернутись до творчості Б. Паскаля та І. Франка. На перший погляд, це неспівмірні особистості – вони репрезентують різні історичні епохи та різні етнокультурні світи, мають різні наукові уподобання, їхні мисленнєві концепти характерні різним рівнем теоретичності, абстрактності тощо. Цей ряд, очевидно, можна було би продовжити. Однак аналіз виявляє певний сутнісно-характерний збіг їхніх теоретичних практик. Це виявляється насамперед в асимптотичному поєднанні раціонального й ірраціонального в їхніх філософських концепціях.

Список використаної літератури

1. *Ільїн В.* Апологія ірраціонального. Філософія для тебе / В. Ільїн. – К.: Вид-во Європ. унт-ту, 2005. – 232 с.
2. *Кримський С.* Запити філософських смислів / С. Кримський. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
3. *Мерло-Понти М.* В захиту філософії : Сборник / М. Мерло-Понти ; пер. с. фр. И. Вдовиной. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 1996. – 248 с. – (Французская философия XX века).
4. *Савельева М.* Парадокс времени. Эллинический контекст / М. Савельева. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 496 с.
5. *Столович Л.* Мудрость и знание / Л. Столович. // Вопросы философии. – 2003. – № 11. – С. 151–163.

*Стаття: надійшла до редакції 27.05.2011
прийнята до друку 04.11.2011*

MODERN SCIENCE AND PROBLEMS OF RATIONALITY

Volodymyr Melnyk

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of culture
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua*

Considered the changes in the structure of modern science and the different methodological approaches to its understanding. The methodological features of modern scientific knowledge are identified. Questions of criteria of rationality and its relationship with the irrational factors in the development of science are analyzed.

Key words: science, civilization, rationality, irrationality.

СОВРЕМЕННАЯ НАУКА И ПРОБЛЕМЫ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

Владимир Мельник

*Львовский национальный университет им. И. Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua*

Рассматриваются изменения в структуре современной науки и разные методологические подходы к ее осмыслению. Выясняются методологические особенности современного научного познания. Анализируются вопросы критериев рациональности и ее взаимоотношения с иррациональными факторами в развитии науки.

Ключевые слова: наука, цивилизация, рациональность, иррациональность.